

Анотація. Досліджено теоретичні та практичні аспекти трансформаційних процесів в аграрній сфері. Проаналізовано різні погляди на суть та тлумачення трансформаційних процесів. Розглянуто галузеві та територіальні зміни у сільському господарстві України за трансформаційний період.

Ключові слова: трансформація, процес, зміна, розвиток, динаміка, аграрна сфера.

Вступ

Аграрна сфера є ключовою, стратегічно важливою складовою національної економіки, без ефективного розвитку якої неможливе нормальне функціонування всього соціуму. В процесі свого розвитку аграрна сфера перетворюється, видозмінюється відбувається процес трансформації. Про трансформаційні процеси в аграрній сфері почали говорити з початку 90-х років, а саме з моменту переходу від командно-планової до ринкової системи господарювання. З цього часу розпочалося активне вивчення процесів трансформації як суспільства в цілому, так і аграрної сфери зокрема. Але якщо спочатку вважали, що цей процес відбудеться за короткий проміжок часу, то зараз можна говорити про те, що трансформаційні процеси в аграрній сфері не закінчені, хоча і тривають більше двох десятиліть.

Вивченням трансформаційних процесів в аграрній сфері займаються більшою мірою представники економічної науки. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили О.М. Бородіна, П.Т. Саблук, Т.О. Осташко, Ю.С. Губені, О.М. Онищенко, І.В. Прокопа, В.П. Ситник, В.С. Савчук, Ю.В. Юрчишин та ін.. Дослідженням даної проблематики займаються і представники суспільної географії М.О. Барановський, П.О. Сухий та ін..

Матеріали та методи

Методика проведеного дослідження ґрунтується на застосуванні методів аналізу та синтезу, індукції й дедукції, єдності історичного і логічного порівняння, та з використанням картографічних, математичних, статистичних методів.

Результати дослідження

Для повного розуміння проблематики змін в аграрній сфері необхідно детально визначитися з поняттям і суттю процесу трансформації. Це поняття почало використовуватися в суспільних науках у другій половині ХХ ст. Найбільш загально поняття трансформація подається у тлумачному словнику, як зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей того чи іншого об'єкта [4].

Економічна енциклопедія дає таке визначення: трансформація (від лат. *transformatio* - перетворення; англ. *transformation*) – сукупність економічних, соціальних і політичних процесів, що призводять у кінцевому підсумку до нової якості соціальної системи [2].

На думку Т.В. Пеги, термін «трансформація» – це процес перетворення, видозміни явищ, ситуації, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою нових. Вона передбачає послаблення одних типів і форм власності і посилення інших, поетапну переорієнтацію економічної структури регіональних господарських систем і всього економічного простору [9, с.41].

Значні доробки з дослідження трансформаційних процесів має Н.І. Гражевська, вона розглядає процес трансформації у співвідношенні з поняттям еволюція і виокремлює два підходи до трактування терміну «трансформація». У широкому розумінні це форма розвитку економічних систем пов'язана з еволюційними та революційними змінами, переходами економічних систем із стійкого в нестійкий стан. Еволюція розглядається як поступовий процес змін параметрів системи, а момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку називається революційними трансформаціями. У вузькому розумінні вона розглядає процес трансформації складовою еволюційного процесу, як процес оновлення системи в процесі стрибкоподібних якісних перетворень [3].

У сучасній економічній науці відсутнє єдине загально визначене визначення сутності трансформації та цільна теорія, яка б могла стати найавторитетнішою для більшості вчених світу у їх дослідженнях закономірностей, змісту та віддалених перспектив трансформаційних процесів. Існує значна кількість концепцій, автори яких по-різному тлумачать сутність і зміст трансформації, що, безперечно, ускладнює можливості виокремлення трансформаційних процесів у чистому, так би мовити вигляді, серед великої кількості змін, які відбуваються у повсякденному економічному житті суспільства.

На думку Беляєва О.О. вирізняють чотири основних етапи трансформаційного циклу [1, с.48].

1. Етап безпосередньої трансформації, характерними рисами етапу є функціональна криза, стрімке збільшення різних форм деструктивної поведінки усіх суб'єктів відтворювального процесу, загострення соціальної напруженості, значні порушення системної рівноваги.

2. Етап інтерформації – етап нестійкого та невизначеного стану, співіснування між формами. Саме у цей час зароджується ядро нової метасистеми, формуються їх структурні елементи та зв'язки.

3. Етап інтоформації – період набуття нової стійкості, нової форми. Такий етап переходу характеризується набуттям системою елементів цілісності, отже домінуванням якісно нової системи господарювання, мотивації, соціальних зв'язків тощо.

4. Етап посттрансформаційного стану – час, коли визначається здатність нової системи охопити усі ланки відтворювального процесу, надати йому цілісності та стійкого само відтворювального руху відповідно до нової мети розвитку. На цьому етапі відбувається переорієнтація якісних ресурсів від ядра до периферії.

Попередній аналіз наукової літератури показав, що трансформаційні процеси в Україні почалися на початку 90-х років ХХ століття, коли відбулася трансформація економічної системи. Перехід від звичної адміністративно-командної системи до ринкових методів господарювання характеризувався зміною форм і методів господарювання. В період трансформації відбувається перетворення старої основи в нову. Але період переходу характеризується тим, що жодна з систем вже або ще не готова функціонувати на своїй основі. Тому в цей період в більшості випадків дуже важкий і веде більшою мірою до негативних наслідків.

Трансформаційні процеси перехідного періоду не оминули і аграрну сферу. Враховуючи значення аграрної сфери для нашої держави, саме ґрунтовні дослідження суспільно-географічних аспектів трансформації аграрної сфери повинні мати принципово важливе значення для пошуку оптимальних шляхів розвитку і виходу з кризового стану.

Трансформаційні процеси в аграрній сфері, як і в цілому в суспільстві, були викликані демонтуванням командно-адміністративної системи і переходом до ринкової системи господарювання. Лопатинський Ю.М., відмічає: «Трансформаційні процеси розпочалися фактично одночасно з отриманням незалежності. Проте на відміну від очікувань економічного піднесення та швидкого зростання ситуація змінилася на кризову» [11, с.229].

На думку Онищенко О.М. та Юрчишина В.В., занепад аграрної сфери стався внаслідок недосконалості аграрної політики та недосконалої організації її здійснення [5]. На нашу думку, однією з причин кризи в аграрній сфері було те, що на початковому етапі трансформації не було визначено чітких цілей та мети перетворень.

На початку перетворень в аграрній сфері головною метою трансформації визначалася – «розбудова конкурентоспроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника» [10]. Процеси приватизації землі та майна в аграрній сфері були відображенням основної мети аграрних трансформацій на початку трансформаційного періоду.

Осташко Т.М. проаналізувавши закономірності аграрних трансформацій в країнах з перехідною економікою, визначає три рівно пріоритетні мети аграрних трансформацій в Україні [7]:

Формування ефективного, експортоорієнтованого сільського господарства, що базуватиметься на конкурентних перевагах;

Розвиток сільської місцевості, а перспективі формування середнього класу в сільській місцевості;

Забезпечення продовольчої безпеки країни.

Для того, щоб побачити зміни у сільському господарстві України необхідно розглянути аграрні трансформації, які відбувалися в колишніх соціалістичних країнах, оскільки вони, як і Україна, переходили від адміністративно-планової економічної системи до ринкової, отже їхня економіка знаходилася також на перехідному етапі. Головною ознакою виділення періодів є означення головного стратегічного завдання, на якому зосереджувалися зусилля урядів країн.

Відповідно до цих ознак Осташко Т.М. виділяє такі періоди (етапи) аграрних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи [8]:

- I етап: 1989 р. – середина 90-х років. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій стала структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі та майна.

- II етап: середина 90-х – кінець 90-х років ХХ ст. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання в функціонування ринків до політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنих обмежень.

- III етап: кінець 90-х років ХХ ст. – по цей час. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн регіону до вступу у ЄС та діяльність відповідно до Спільної сільськогосподарської політики.

Трансформаційні процеси в аграрній сфері в Україні більшість вчених поділяє на два етапи: перший до грудня 1999 р. (вихід указу президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»), другий - після.

Сутність етапів трансформації аграрної сфери України

1990-1999 рр.	від 2000 р. і дотепер
Трансформація земельних відносин, реорганізація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства, відкриті та закриті акціонерні товариства, розвиток фермерства, зростання площі земель у користуванні селянських господарств	Розпаювання і роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, формування аграрного ринку, дорадчих служб, ринкової інфраструктури аграрного сектора, прийняття нової редакції Закону України "Про основні засади аграрної політики" та "Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р."

Складено за джерелами [6, 7]

Проаналізувавши вище сказане можемо виділити основні особливості суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері, воно дає можливість: по перше, розглядати його як географічний процес; по-друге, виявити основні просторово-часові зміни, які відбулися за досліджуваний період.

З позиції суспільної географії пропонуємо таке означення поняття: трансформація аграрної сфери – це процес зміни інституційного, галузевого, територіального характеру системи аграрної сфери регіону, зумовлений трансформацією економічної системи. Ключове значення з позиції суспільної географії при розгляді трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону повинно приділятися саме територіальному аспекту процесів трансформації.

Використовуючи системно-структурний підхід до аналізу трансформаційних процесів в аграрній сфері, ми пропонуємо таку структуру цього поняття (рис.1.).

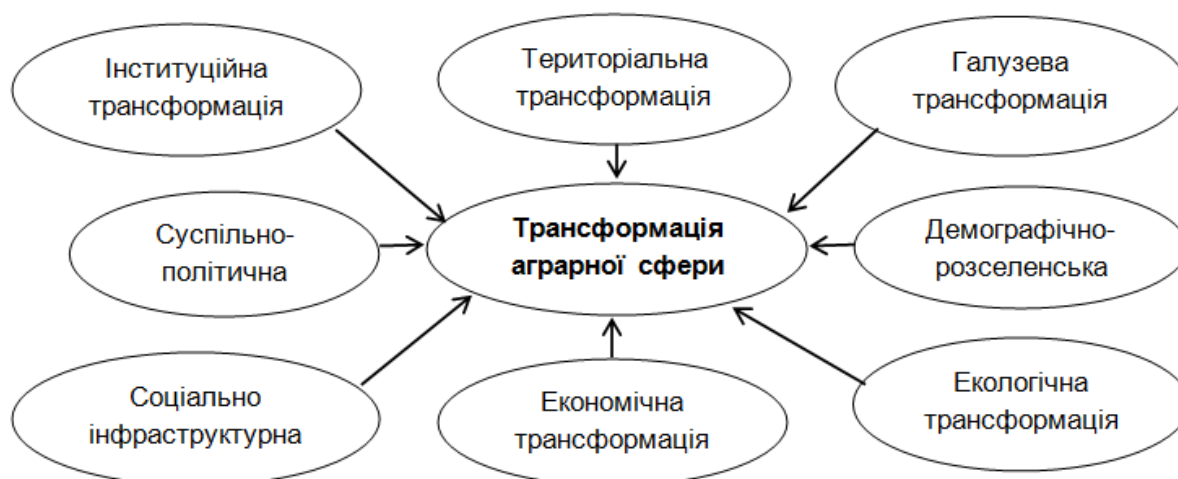

Рис. 1. Структура трансформації аграрної сфери

Розглянемо зазначені зміни у розвитку аграрного сектора більш детально.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в аграрній сфері України, значно вплинули, і до сьогодні впливають на галузеву та територіальну структуру аграрної сфери України. У розвитку сільського господарства України можна виокремити два періоди. Перший 1991 – 2000 рр., який характеризується значним падінням виробництва сільськогосподарської продукції, зміною структури посівних площ, зміною форм і методів управління в аграрній сфері. Другий 2001 – 2012 рр., під час якого поступово зростають майже всі показники сільськогосподарського виробництва.

Так, за 1990-2000 рр. загальне виробництво сільськогосподарської продукції у порівняльних цінах 2010 р. скоротилося на 46,5 %. Навіть з урахуванням позитивної динаміки аграрного виробництва упродовж 2001 – 2012 рр., рівень виробництва сільськогосподарської продукції не досяг показників 1990 р., і у 2012 р. склав 79 % рівня 1990 р. (рис 2).

Аналіз динаміки виробництва валової продукції сільського господарства у розрізі областей України свідчить про посилення поляризації аграрного простору. Сільськогосподарське виробництво все більше концентрується у тих регіонах, які володіють кращими ґрунтово-кліматичними умовами (рис. 3). Позитивна динаміка аграрного виробництва за 1990 – 2012 рр. виявилася тільки в Черкаській, Київській, Закарпатській та Івано-Франківській областях. У всіх інших аграрне виробництво скоротилося у порівнянні з 1990 р. Найбільшого скорочення сільськогосподарське виробництво зазнало у Запорізькій на 45 %, Одеській 41 % областях, АР Крим – 41 %. Що пояснюється як недоліками природної ренти територій так і порушенням агротехніки, виводу з обороту частини зрошувальних земель.

Рис. 2. Динаміка виробництва продукції сільського господарства України

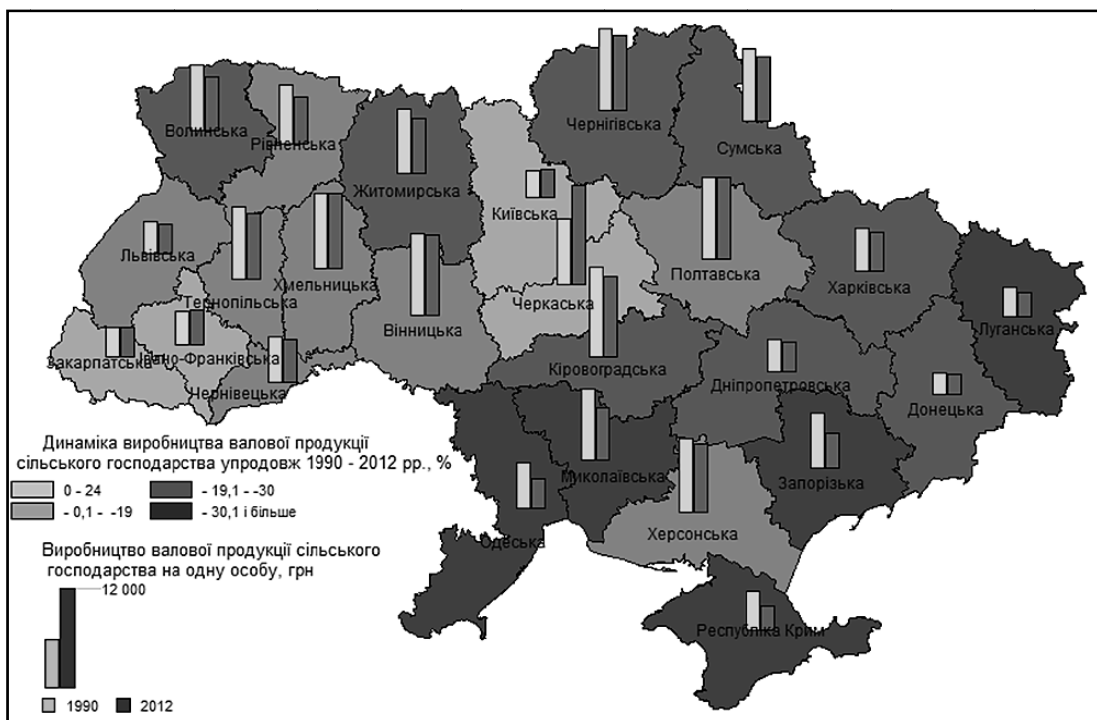

Рис. 3. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства упродовж 1990 – 2012 рр., %

Лідерами за душевими показниками виробництва сільськогосподарської продукції є Черкаська, Полтавська, Кіровоградська області. Ці ж регіони вирізняються і найбільшою позитивною динамікою душевого виробництва аграрної продукції упродовж 1990 – 2012 рр. Поряд із позитивною динамікою, у частини областей країни має місце скорочення душевих показників виробництва сільськогосподарської продукції. Найбільше у Запорізькій, Миколаївській, АРК.

Сталися великі деструктивні зміни у функціонально-компонентній структурі сільського господарства, зокрема його переспеціалізація на виробництво продукції рослинництва (табл. 2).

Якщо у 1990 р. частка рослинництва у валовому виробництві сільськогосподарської продукції становила 51 %, то в 2012 р. вона збільшилася до 67%, тобто зросла на 16 %, тоді частка тваринництва зменшилася з 49 % у 1990 році до 33% у 2012 році.

Таблиця 2.

Частка рослинництва і тваринництва у виробництві сільськогосподарської продукції, %

	1990	1995	2000	2005	2008	2010	2012
Продукція рослинництва	51	58	61	64	68	64	67
Продукція тваринництва	49	42	39	36	32	36	33

Складено автором за даними Державної служби статистики України

Якщо ми розглянемо динаміку виробництва продукції рослинництва та тваринництва (рис. 4), то ситуація виглядає ще більш катастрофічною. Впродовж досліджуваного періоду виробництво

продукції рослинництва до 2000 р. зменшилося на 36 %, потім показники почали зростати, і станом на 2012 р. навіть перевищило рівень 1990 р. на 2,5 %. Щодо тваринництва то скорочення виробництва у 2000 р. становило аж 68 %, не значно покращилася ситуація за 2001-2012 рр., хоча відбувалося і незначне підвищення виробництва продукції тваринництва, і у 2012 р. становило 54 % рівня 1990 р.

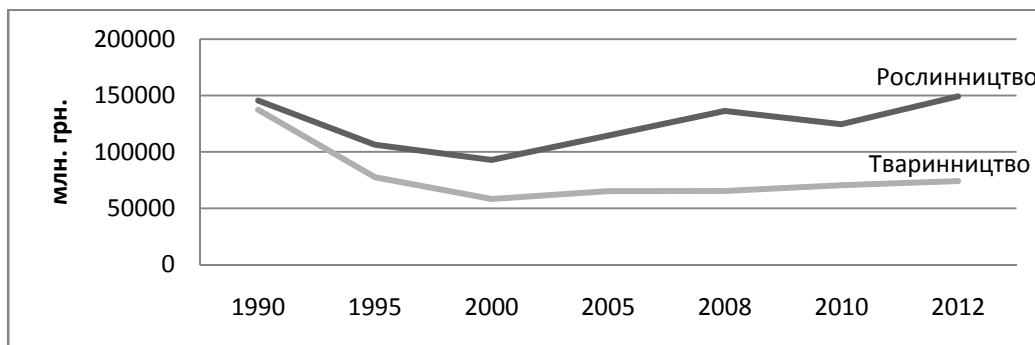

Рис. 4. Динаміка виробництва продукції рослинництва та тваринництва упродовж 1990 – 2012 рр.

Якщо розглянути співвідношення між рослинництвом та тваринництвом по областях (рис. 5), то тваринництво переважає тільки в Закарпатській та Івано-франківській областях. В інших регіонах переважає рослинництво, і має найбільшу частку у Кіровоградській – 78 %, Херсонській – 76 %, Сумській – 75 %, Чернігівській – 75 % областях.

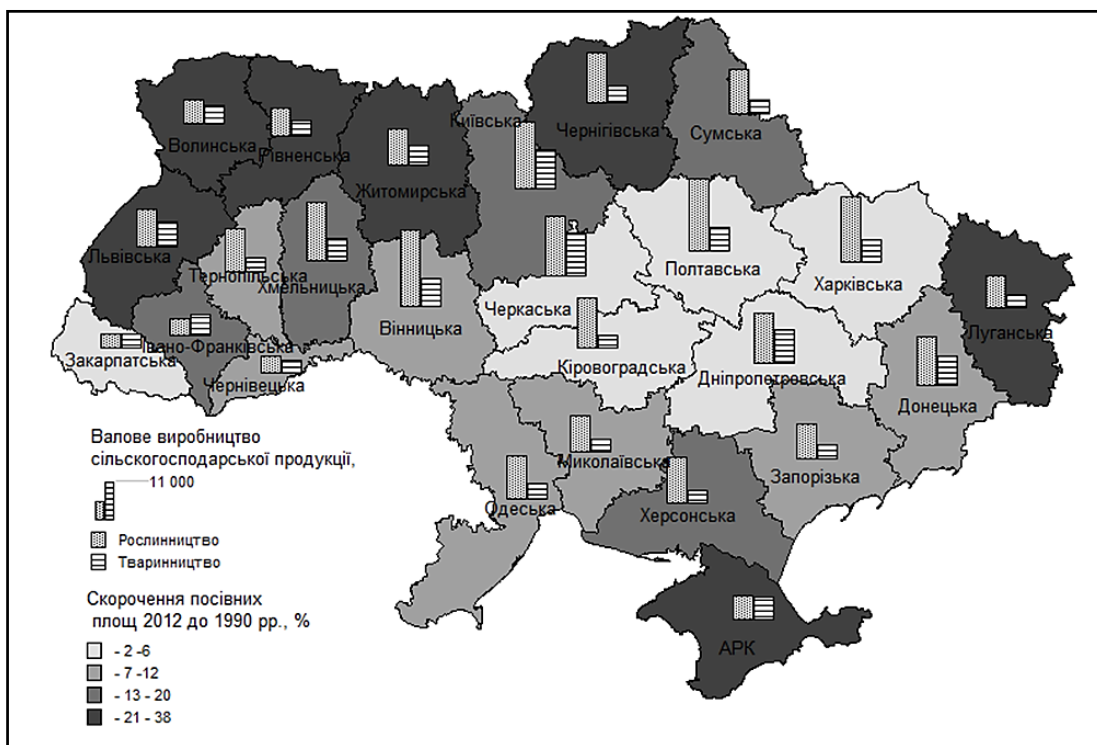

Рис. 5. Динаміка посівних площ у розрізі областей України за 1989 – 2012 рр., %

Така тенденція у розвитку сільського господарства є негативним явищем, оскільки позбавляє можливість забезпечувати населення найбільш висококалорійними, поживними і дуже цінними продуктами харчування. Головними причинами катастрофічного спаду в тваринництві стали: руйнування кормо виробництва, як спеціалізованої галузі, дорожня кормів, низька культура ведення тваринництва, низька продуктивність тварин, збитковість галузі та ін.

Вагомим індикатором галузевих змін у розвитку аграрної сфери України є трансформація посівних площ. При загальному їх скороченні більше як на 14 % за 1990 – 2012 рр., мав місце також їх перерозподіл між різними типами культур. Загальний тренд зміни структури посівних площ полягає у зростанні частки земель, зайнятих під зерновими (45 та 56 % відповідно) та технічними (12 та 28 %) культурами при суттєвому скороченні площ під кормовими культурами (37 та 9 % відповідно), посіви картоплі та овоче-баштанних фактично не змінилися (рис. 6).

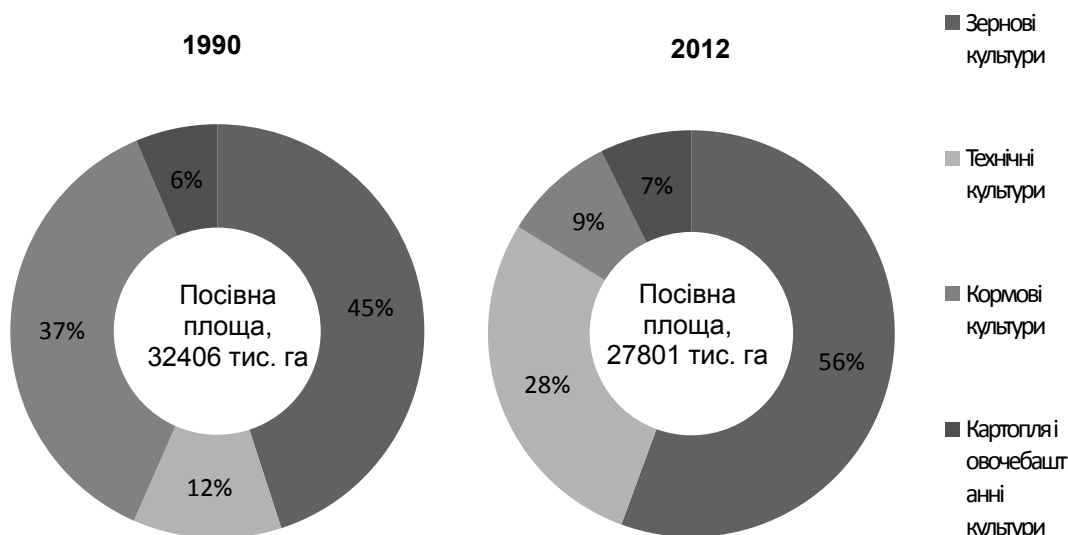

Рис. 6. Структура посівних площ України

Якщо розглянути скорочення посівних площ з 1990 по 2012 рр. в розрізі адміністративних областей, то спостерігається така закономірність: найбільше скорочення посівних площ характерне для північних Поліських та гірських областей. Найбільше скорочення посівних площ мало місце у Житомирській (-38 %), Львівській (-31 %), Волинській (-26 %), Чернігівській областях та АР Крим (-35 %).

Найменше скорочення посівних площ, простежуються в регіонах, які розташовані в зоні лісостепу з кращими ґрунтово-кліматичними умовами. Найменше посівні площі скоротилися у Черкаській (-4 %), Тернопільській (-3 %), Кіровоградській (-4 %), Дніпропетровській (-4 %) областях.

Значних змін зазнала спеціалізація сільського господарства України. Так упродовж 1990 – 2012 рр. виробництво озимих зернових зменшилося на 50 %, а ярих навпаки збільшилося. За останні двадцять років у сільському господарстві України спостерігається занепад деяких виробництв. Яскравими прикладами є виробництво льону, яке скоротилося на 98 %, кормових культур на 86 %, зернобобових на 85 %, цукрових буряків на 58 %. Значно зменшилося поголів'я ВРХ на 81 %, овець та кіз на 79 %, свиней на 60 %. Поряд з цим виробництво деяких сільськогосподарських культур навпаки збільшилося. Валові збори сої зросли у 24 рази, ріпаку у 9 разів, кукурудзи у 5 та соняшника у 3 рази. Що більшою мірою пояснюється економічними чинникам, оскільки вони забезпечують вищий економічний ефект і користуються попитом на зовнішніх ринках.

Трансформація економічних умов та організаційно-правового поля в аграрних відносинах обумовили перерозподіл виробництва сільськогосподарської продукції між різними за формами власності категоріями господарств країни. Ці зміни відображено в табл. 3.

Таблиця 3.

Продукція сільського господарства за категоріями господарств, %

Продукція сільського господарства	1990	1995	2000	2005	2008	2010	2012
Сільськогосподарські підприємства	70,4	53,3	36,3	36,0	43,3	42,1	44,3
Фермерські господарства	...	0,8	2,1	4,6	7,0	6,1	6,3
Господарства населення	29,6	45,9	61,6	59,5	49,7	51,7	49,3

Складено автором за даними Державної служби статистики України

Частка одних категорій господарств помітно зросла, інших – знизилася. У 90-х р. ХХ ст. провідна роль у структурі аграрного сектора належала господарствам державної і колективної форм власності. У 1990 р. сільськогосподарськими підприємствами вироблялося 70,4 % продукції сільського господарства України. Потім їх частка знижувалася і досягла мінімального показника у 2000 р. – 36,3 %.

За 2001 – 2012 рр. питома вага сільськогосподарських підприємств знову зросла до 44,3 %. Динаміка частки фермерських господарств є іншою. Їх питома вага у виробництві сільськогосподарської продукції зросла з 0% (у 1990 р. фермерських господарств не було взагалі) до 6,3 % у 2012 р. Проте частка фермерських господарств залишається незначною, забезпеченість цих господарств сільськогосподарською технікою, іншими засобами виробництва знаходиться на низькому рівні. Основою спеціалізації фермерських господарств є здебільшого рослинництво, насамперед вирощування зернових культур. Тваринництво у фермерських господарствах поки що розвинуте недостатньо.

Найсуттєвішим зрушенням слід вважати зростання частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. За 1990-2000 рр. їх питома вага зросла з 29,6 до 61,6 %. Головною причиною цього явища стали суспільно-економічні перетворення в аграрному секторі, які спричинили значне падіння сільськогосподарського виробництва у колективних господарствах. В останні роки частка селянських господарств дещо знизилася, оскільки, по-перше, формування потужних агрохолдингів активізувало діяльність громадського сектора, по-друге, через старіння сільського населення праце ресурсний потенціал сільської місцевості погіршився.

Висновки

В трансформаційний період в аграрній сфері сталися глибокі зміни. Які зачіпають не тільки інституційні та організаційні перетворення, а й територіальні та галузеві зміни в аграрній сфері. Ситуація в аграрній сфері набула глибокої кризи: відбулося падіння сільськогосподарського виробництва, утворилося масове безробіття на селі, занепала соціальна сфера.

Аналіз наукових досліджень з проблем трансформаційних процесів України і статистичних показників у розрізі регіонів, дозволяють виокремити такі головні зрушення, які сталися в галузево-територіальній структурі аграрної сфери: 1) загальне падіння виробництва сільськогосподарської продукції (21 % порівняно з 1990 р.); 2) суттєве скорочення посівних площ при одночасній зміні їх структури на користь зернового господарства та окремих технічних культур; 3) зростання архаїзації сільської економіки, свідченням чого є збільшення частки селянських господарств у виробництві аграрної продукції; 4) зростання виробництва тих видів сільськогосподарської продукції (соя, ріпак, зернові), які забезпечують вищий економічний ефект і користуються попитом на зовнішніх ринках; 5) зростання переваги рослинництва над тваринництвом; 6) зростання концентрації сільськогосподарського виробництва, посівних площ у регіонах із кращими ґрунтово-кліматичними ресурсами та більшими ринками збуту. Всі ці та інші проблеми потребують детального практичного і наукового обґрунтування та пояснення.

Література

1. Беляєв О.О. Держава і перехідна економіка: механізм взаємодії / О. О. Беляєв, А. С. Бебело, О. М. Комяков. - К.: КНЕУ, 2003. - 190 с. 48-50
2. Вечканов Г.С. Краткая экономическая энциклопедия / Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова, В.Т. Пуляев. – СПб.: Петрополис. – 1998. – 368 с.
3. Гражевська Н. І. Відображення трансформаційних процесів у системі категорій соціально-економічної динаміки / Н. І. Гражевська // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 19–29.
4. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – К. 2001. Т.4. – 561 с.
5. Онищенко О.М. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. - 2006. - № 1. - С. 4 - 14.
6. Онищенко О. М. Аграрні трансформації в Україні: оцінки, проблеми, прогнози / О. М. Онищенко // Економіка і прогнозування. – 2001 р. – № 3. – С. 7-24.
7. Осташко Т. О. Аграрні трансформації в перехідних економіках: перспективи для України // Економіка і прогнозування. – 2003. - № 1. – С. 59-69.
8. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора: монографія / Т.О. Осташко.– К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
9. Пепа Т. В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України: монографія / Т. В. Пепа. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 440 с.
10. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. – К.: Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук, 2001. – 638 с.
11. Трансформація сільського господарства та села: ювілейний збірник наукових статей /за ред. Ю. Е. Губені.- Л.: ЛНАУ. – 2010. – 420 с.

Аннотація А. В. Марущинец *Отраслевая и территориальная трансформация аграрной сферы Украины. Исследованы теоретические и практические аспекты трансформационных процессов в аграрной сфере. Проанализированы различные взгляды на сущность и толкования трансформационных процессов. Рассмотрены отраслевые и территориальные изменения в сельском хозяйстве Украины за трансформационный период.*

Ключевые слова: трансформация, процесс, изменение, развитие, динамика, аграрная сфера.

Abstract. A. Maryschinets *Sectoral and territorial transformation of the agrarian sector of Ukraine The theoretical and practical aspects of the transformation processes in agriculture. Analyzed different views on the nature and interpretation of the transformation process. Considered sectoral and territorial changes in agriculture of Ukraine for the period of transformation.*

Keywords: transformation, process change, development, dynamics, agriculture..

Поступила в редакцию 31.01.2014 г.